

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยครั้งนี้เป็นการศึกษาแนวทางการอนุรักษ์โบราณสถานแบบมีส่วนร่วมสำหรับวัดจุฬามณี ตำบลองครักษ์ อำเภอโพธิ์ทอง จังหวัดอ่างทอง ผู้วิจัยได้นำแนวคิดเกี่ยวกับโบราณสถาน การมีส่วนร่วมของประชาชนหรือชุมชน แนวคิดเกี่ยวกับการจัดทำยุทธศาสตร์รวมทั้งงานวิจัยที่เกี่ยวข้องประกอบการศึกษาดังนี้

1. แนวคิดเกี่ยวกับโบราณสถาน
2. ประเภทของโบราณสถาน
3. แนวคิดเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมของประชาชนหรือชุมชนในการอนุรักษ์โบราณสถาน
4. แนวคิดเกี่ยวกับการจัดทำยุทธศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์โบราณสถาน
5. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. แนวคิดเกี่ยวกับโบราณสถาน

1.1 ความหมายของโบราณสถาน

โบราณสถานมีหลายรูปแบบ ซึ่งกรมศิลปากร (2538 : 15) ให้ความหมายว่า โบราณสถาน หมายถึง “อาคารหรือสิ่งก่อสร้างที่มนุษย์สร้างขึ้นที่มีความเก่าแก่มีประวัติความเป็นมาที่เป็นประโยชน์ทางด้านศิลปะ ประวัติศาสตร์ หรือโบราณคดี และยังรวมถึงสถานที่ หรือเนินดินที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ หรือมีร่องรอยกิจกรรมของมนุษย์ปรากฏอยู่” และตามพระราชบัญญัติโบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 แก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2535 มาตรา 4 ตรีไว้ว่า โบราณสถาน หมายถึง อสังหาริมทรัพย์โดยอายุ หรือโครงการก่อสร้าง หรือโดยหลักฐานเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ของอสังหาริมทรัพย์นั้นเป็นประโยชน์ทางศิลปะ ประวัติศาสตร์ รวมถึงสถานที่ๆ เป็นแหล่งโบราณคดี ประวัติศาสตร์และอุทยานประวัติศาสตร์ (สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร. 2550 ก : 127)

ราชบัณฑิตยสถาน (2525 : 490) ระบุไว้ว่า โบราณสถานหมายถึง สิ่งที่เกิดขึ้นที่ไม่ได้ เช่น โบสถ์ วิหาร วัง ที่มีอายุเก่ากว่า 100 ปีขึ้นไป

อนุวิทย์ เจริญศุกกุล (2521 : 2) กล่าวถึงโบราณสถาน ว่าหมายถึง บรรดางานสถาปัตยกรรม และวิศวกรรมที่ชุมชนสมัยต่างๆ ในประวัติศาสตร์ได้สร้างขึ้น เพื่อการดำรงอยู่ทั้งในภาวะกายภาพ

และการดำรงเอกลักษณ์ทางจิตใจตามกรณีแวดล้อมทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรม และ จรรโลงใจที่มีอยู่ในขณะนั้น

ปรีชา กาญจนาคม (2524 : 10) กล่าวว่า โบราณสถาน หมายถึง สิ่งที่ติดแน่นอยู่กับพื้นดิน และมีขนาดใหญ่เกินกว่าที่จะนำเคลื่อนที่ได้ เมื่อเวลาจะศึกษาหรือหาหลักฐานใดๆ เกี่ยวกับ โบราณสถานก็ต้องไปศึกษายังสถานที่ซึ่งโบราณสถานนั้นตั้งอยู่ โบราณสถานแบ่งออกได้เป็น 2 ชนิด คือ โบราณสถานที่ร้าง (Dead monuments) และ โบราณสถานที่ยังไม่ร้าง (Living monuments)

กรมศิลปากร (2531 : 2) กล่าวว่า โบราณสถาน คือ อสังหาริมทรัพย์ ที่เกิดจากการกระทำ ของมนุษย์ในอดีต และเห็นว่ามีความสำคัญนั้น พิจารณาได้จากสามประการ คือ การเป็นสถานที่ที่มีความ เก่าแก่ มีรูปลักษณะที่งดงามในทางศิลปะ หรือมีความสำคัญเกี่ยวเนื่องกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ของตน หรือของส่วนรวมระดับชาติ

สรุปได้ว่า โบราณสถาน คือ อสังหาริมทรัพย์ที่มนุษย์สร้างขึ้นมีอายุที่ยาวนานมีความ งดงามทางด้านศิลปกรรมมีความเกี่ยวเนื่องกับประวัติศาสตร์ที่สะท้อนถึงความเจริญของมนุษย์ตาม ยุคสมัยมีความสำคัญต่อการอนุรักษ์

1.2 ความสำคัญของโบราณสถาน

มีหน่วยงาน และนักวิชาการได้แสดงทัศนะถึงความสำคัญของโบราณสถานไว้หลาย ประการ ดังนี้

องค์การยูเนสโก (วิศรุต เนาวสุวรรณ. 2546 : 14-18) ได้ให้ความสำคัญของโบราณสถาน ว่าเป็นคุณค่าของแหล่งมรดก (Heritage site) สำหรับการอนุรักษ์และปกป้องแหล่งมรดกเหล่านั้น โดยพิจารณาถึงคุณค่าใน 2 ประเด็น ได้แก่

1. คุณค่าทางวัฒนธรรม (Cultural values) อันได้แก่

1.1 คุณค่าที่เป็นเอกลักษณ์ (Identity value) หมายถึง คุณค่าที่แหล่งมรดกนั้นมี ลักษณะเฉพาะอันเป็นเอกลักษณ์เฉพาะที่

1.2 คุณค่าทางศิลปกรรมที่เกี่ยวข้องหรือคุณค่าทางวิชาการ (Relative artistic or technical value) หมายถึง คุณค่าจากการที่แหล่งมรดกนั้นปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่จะ สามารถใช้เป็นหลักฐานทางวิชาการ

1.3 คุณค่าของความหายาก (Rarity value) หมายถึง คุณค่าจากการที่แหล่งมรดกนั้น มีลักษณะเฉพาะอันมีความแตกต่างที่หาได้ยากจากแหล่งมรดกอื่น

2. คุณค่าทางสังคม - เศรษฐกิจร่วมสมัย (Contemporary socio - economic value) ได้แก่

2.1 คุณค่าทางสังคม- เศรษฐกิจ (Economic value) หมายถึง คุณค่าจากการที่แหล่ง มรดกนั้นเป็นที่ก่อให้เกิดรายได้แก่ชุมชนหรือหน่วยงานรับผิดชอบ

2.2 คุณค่าการใช้สอยหรือประโยชน์ใช้งาน (Functional value) หมายถึง คุณค่าจากการที่แหล่งมรดกนั้นยังมีสภาพการใช้งานเดิมที่ได้อยู่หรือสามารถปรับเปลี่ยนรูปแบบการใช้งานให้เกิดประโยชน์อื่นได้

2.3 คุณค่าทางการศึกษา (Education value) หมายถึง การที่แหล่งมรดกนั้นเป็นสถานที่ที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ ที่จะใช้ในการเผยแพร่ให้ความรู้แก่คนในท้องถิ่นหรือผู้ที่สนใจในการศึกษาประวัติศาสตร์นั้น

2.4 คุณค่าทางสังคม (Social value) หมายถึง การที่แหล่งมรดกนั้นเป็นสถานที่พบปะทางสังคม หรือเป็นสถานที่ที่มีคุณค่าทางด้านจิตใจของคนในชุมชนนั้น

2.5 คุณค่าทางการเมือง (Political value) หมายถึง การที่แหล่งมรดกนั้นเป็นสถานที่ที่ใช้ในกิจกรรม หรือการแสดงออกทางด้านการเมืองการปกครอง หรือเป็นสัญลักษณ์ของการเมืองการปกครองของสถานที่นั้น

จากความสำคัญของโบราณสถานตามท้องถื่นการยูเนสโกได้กล่าวไว้แล้วนั้น แฟร์คลอจ (Fairclough) (Grenville, 1999 : 123-125) ได้ให้ความสำคัญของโบราณสถานเพิ่มเติม ดังนี้

1. คุณค่าในฐานะเป็นสถานที่นันทนาการ (Recreation value) พื้นที่ทางประวัติศาสตร์สามารถใช้เป็นสถานที่นันทนาการสร้างความเพลิดเพลินสำหรับประชาชนโดยทั่วไปได้ โดยมากแล้วความเป็นมาตั้งแต่อดีตที่สืบเนื่องมาจนปัจจุบันสามารถเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตประจำวันและประสบการณ์ของประชาชนได้

2. คุณค่าทางด้านความงาม (Aesthetic value) อาคารที่มีความสำคัญทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีมักจะเป็นส่วนสำคัญที่จะช่วยส่งเสริมคุณภาพของภูมิทัศน์เมือง (Townscape) และส่งเสริมภูมิทัศน์โดยทั่วไป (landscape) เมื่อเราทราบถึงประวัติศาสตร์ของเมืองอย่างละเอียดจะช่วยให้เราทำความรู้จักพื้นที่ทางประวัติศาสตร์นั้นได้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น

และในการพิจารณาความสำคัญของโบราณสถานตามท้องถื่นการยูเนสโก และแฟร์คลอจ (Fairclough) ได้ระบุไว้แล้วนั้น กรมศิลปากร (2550 ข : 10-11) ยังกล่าวถึงความสำคัญของโบราณสถานในด้านสุนทรียศาสตร์ ที่ให้คุณค่าความงามด้านศิลปกรรมและสถาปัตยกรรม ซึ่งเป็นลักษณะเด่นของช่างตามยุคสมัย

สรุปว่า โบราณสถานมีความสำคัญโดยเป็นแหล่งคุณค่าทางด้านวัฒนธรรม สังคมและเศรษฐกิจมีความเป็นมาทางด้านประวัติศาสตร์ที่บ่งบอกถึงความเจริญของอารยธรรมในยุคสมัยนั้นๆ

1.3 การอนุรักษ์โบราณสถาน

การอนุรักษ์โบราณสถานเพื่อให้คงคุณค่าดำรงอยู่เป็นมรดกของชาตินั้นมิใช่เพียงและลักษณะของการอนุรักษ์ ดังนี้

อาศัยอำนาจตามความในมาตราที่ 10 และ 11 แห่งพระราชบัญญัติโบราณสถานฯ พ.ศ. 2504 กรมศิลปากรได้ออกระเบียบว่าด้วยการอนุรักษ์โบราณสถาน พ.ศ. 2528 ข้อที่ 3 ได้ให้ความหมายของการอนุรักษ์ไว้ว่า “การอนุรักษ์” หมายความว่า การดูแล รักษา เพื่อให้คงคุณค่าไว้และให้หมายรวมถึงการสงวนรักษา การปฏิสังขรณ์และการบูรณะด้วย ซึ่งความหมายของกิจกรรมเหล่านี้ กรมศิลปากรได้ระบุไว้ ดังนี้

1. การสงวนรักษา หมายความว่า การดูแล รักษาไว้ตามสภาพของเดิมเท่าที่เป็นอยู่และป้องกันมิให้เสียหายต่อไป
2. การปฏิสังขรณ์ หมายความว่า การทำให้กลับคืนสู่สภาพอย่างที่เคยเป็นมา
3. การบูรณะ หมายความว่า การซ่อมแซม และปรับปรุงให้มีรูปทรงลักษณะกลมกลืนเหมือนของเดิมมากที่สุดเท่าที่จะทำได้ แต่ต้องแสดงความแตกต่างของสิ่งที่มีอยู่เดิมและสิ่งทำขึ้นใหม่

นอกจากนั้นพระราชบัญญัติโบราณสถานฯ ยังย้ำให้เห็นความสำคัญของสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ไว้ว่า การอนุรักษ์โบราณสถานใดๆ ก็ตามจะต้องคำนึงถึงภูมิทัศน์และสิ่งแวดล้อมโดยรอบโบราณสถานนั้นด้วย สิ่งใดที่จะทำให้ลายคุณค่าของโบราณสถานนั้นๆ ให้ดำเนินการปรับปรุงใหม่ให้เหมาะสมด้วย (สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร, 2550 ก : 151-152)

เฉชา บุญคำ (2537 : 69) ได้ให้ความหมายของการอนุรักษ์ไว้ว่าที่แท้จริงแล้วการอนุรักษ์มีความหมายที่หลายระดับปรับเปลี่ยนตามเหมาะสม ดังนี้

1. การอนุรักษ์ (Conservation) หมายถึง กระบวนการสงวนรักษาที่ไม่เข้มงวด และเป็นลักษณะผ่อนคลายเป็นเพื่อปกป้องสิ่งแวดล้อมภูมิทัศน์ หรือสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ไว้ไม่ให้สูญหายหรือเปลี่ยนแปลงไปโดยการใช้อยู่หรือการบริโภคที่ไม่เหมาะสมหรือกล่าวโดยหลักการคือ เป็นการพิทักษ์รักษาสภาพและเอกลักษณ์ไว้แต่ไม่หวงห้ามในการใช้
 2. การพิทักษ์รักษา (Preservation) หมายถึง กระบวนการปกป้องโดย
 - 2.1 สร้างเสริมความมั่นคงถาวร
 - 2.2 สร้างใหม่ด้วยวิธีการและวัสดุดั้งเดิม
 - 2.3 รักษาสภาพเดิม
 - 2.4 ปรับปรุงสภาพและส่งเสริมคุณภาพเฉพาะของสิ่งแวดล้อม ภูมิทัศน์หรืออาคารสถานที่ให้คงอยู่ตลอดไปอย่างถาวร
3. การบูรณะ (Restoration) หมายถึง บูรณะสิ่งแวดล้อมหรืออาคารสถานที่ที่เสื่อมโทรมหรือหมดสภาพขึ้นมาใหม่ให้มีรูปร่าง ลักษณะหน้าตาเหมือนเดิมโดยเลือกยุคที่เหมาะสม สภาพ

หรือรูปร่างลักษณะรวมทั้งสไตล์ที่จะบูรณะให้เป็นไปนั้น จะต้องมีความถูกต้องอย่างเข้มงวดโดยการค้นคว้าวิจัยอย่างจริงจังและถูกต้องที่สุด

4. การฟื้นฟู การปฏิสังขรณ์ (Rehabilitation) หมายถึง การฟื้นฟูสภาพของภูมิทัศน์อาคารหรือสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ให้กลับอยู่ในสภาพที่ใช้ประโยชน์ได้ ซึ่งปกติจะทำในระดับเพียงการซ่อมแซมให้มีสภาพดี และอาจรวมถึงการปรับสภาพเล็กน้อยเพื่อให้สะดวกในการทำงาน ระดับของการรักษาความแท้ดั้งเดิมเป็นรอง

5. การสร้างของเก่าขึ้นมาใหม่ (Reconstruction) หมายถึงการสร้างภูมิทัศน์หรืออาคารแบบดั้งเดิมขึ้นมาใหม่ จากอาคารหรือสถานที่ที่เป็นประวัติศาสตร์เดิมที่เสื่อมสูญไปแล้วโดยสร้างขึ้นใหม่ที่ใดก็ได้ ไม่จำเป็นต้องเป็นที่เดิม แต่สร้างเหมือนเดิมทุกประการตั้งแต่ฐานคิดดินขึ้นไปรูปแบบที่สร้างจะต้องเก็บและค้นคว้า วิจัยจากเอกสารหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ภาพถ่าย หรือภาพวาดเก่า ความแท้ขึ้นอยู่กับเอกสารหลักฐานและทุนทรัพย์เอื้ออำนวย เช่น อาคารพระที่นั่งสรรเพชญปราสาทในเมืองโบราณ เป็นต้น

6. การแปลความหมาย (Interpretation) หมายถึง การรักษาลักษณะดั้งเดิมของสิ่งแวดล้อมภูมิทัศน์และอาคาร สถานที่เก่าแก่ไว้บ้างโดยสอดคล้องการใช้สอยอย่างใหม่ๆ ตามสถานะเศรษฐกิจยุคใหม่ การค้นคว้าวิจัยถือเป็นองค์ประกอบหลักของการออกแบบซึ่งจะต้องนำลักษณะและการใช้สอยใหม่มาใช้

7. การสงวนไว้ใช้ (Reservation) หมายถึง การสงวนไว้ใช้ประโยชน์ในภายหน้าซึ่งอาจเปลี่ยนแปลงไปจากสภาพเดิมเล็กน้อย หรือโดยสิ้นเชิงได้

การอนุรักษ์โบราณสถานและศิลปวัตถุในประเทศไทยได้เริ่มดำเนินการนานมาแล้ว ดังที่ศิริชัย นฤมิตรเรขการ (2541 : 67-81) ได้กล่าวไว้พอสรุปใจความได้ว่า

งานอนุรักษ์ศิลปกรรมเริ่มมีหลักฐานมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย เช่น การบูรณะวัดมหาธาตุสุโขทัยโดยมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณี แต่การบันทึกเป็นประวัติการอนุรักษ์มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา พ.ศ. 2276 - 2301 สมัยรัชกาลพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เป็นครั้งแรกซึ่งได้บันทึกในพงศาวดารว่ามีการบูรณปฏิสังขรณ์เจดีย์ภูเขาทองและมณฑปพระพุทธบาทสระบุรี การบูรณะครั้งนี้เป็นการซ่อมแซมและเสริมความมั่นคงรวมถึงการเพิ่มเติมบางส่วน เช่น หน้ามุก หน้าบัน ซึ่งเป็นการบูรณะตามคติแบบตะวันออก และในราว พ.ศ. 2394 สมัยรัตนโกสินทร์ซึ่งตรงกับรัชกาลที่ 4 โปรดให้มีการบูรณะพระปฐมเจดีย์ โดยทำการสร้างเจดีย์ใหญ่ครอบเจดีย์องค์เดิม นอกจากนี้พระองค์ยังได้ทำการสำรวจและศึกษาเมืองเก่าสุโขทัยและทำการบูรณะบางส่วนทำให้มีการค้นพบหลักศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง การเข้าไปสำรวจและบูรณะแต่ละครั้งพระองค์จะทรงจดบันทึกเพื่อเป็นหลักฐาน

สำหรับการศึกษาต่อไปทุกครั้ง จึงกล่าวได้ว่ารัชกาลที่ 4 ท่านทรงเป็นผู้วางรากฐานของการอนุรักษ์แบบตะวันตกในไทยปัจจุบัน

ในรัชกาลที่ 5 ตรงกับ พ.ศ. 2417 พระองค์ได้ส่งเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธและสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ไปศึกษายังประเทศอังกฤษจึงรับแนวความคิดแบบตะวันตกเข้ามาหลายประการ รวมไปถึงแนวคิดด้านการอนุรักษ์ศิลปกรรมด้วยในส่วนพระองค์ของเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธเองท่านทรงโปรดวิชาประวัติศาสตร์มาก เมื่อกลับมาถึงไทยท่านได้ออกสำรวจศึกษาตลอดจนเก็บข้อมูลตามโบราณสถานต่างๆ และทรงเขียนหนังสือและตำรามากมาย เช่น เทียวเมืองพระร่วง เป็นต้น จึงถือได้ว่าช่วงนี้เป็นจุดสำคัญของการให้ความรู้เกี่ยวกับการอนุรักษ์ศิลปกรรมในประเทศไทย

พ.ศ. 2451 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโบราณคดีสโมสรเพื่อเป็นการศึกษาเรื่องราวความเป็นมาของชาติบ้านเมืองในอดีต ในส่วนของการอนุรักษ์พระองค์ทรงโปรดกำหนดแนวทางใหม่เป็นครั้งแรก ซึ่งเป็นพระราชกระแสฯ ในการปฏิสังขรณ์พระปรางค์วัดอรุณ นับเป็นแนวทางในการอนุรักษ์ฉบับแรกของประเทศไทย

พ.ศ. 2453 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงเป็นนักปราชญ์ด้านโบราณคดีวรรณคดี ได้ทรงส่งเสริมการอนุรักษ์ศิลปกรรมมากขึ้น โปรดให้ตั้งกรมศิลปากรขึ้นในปี พ.ศ. 2454 และกรมช่างมหาดเล็ก (ช่างสิบหมู่) รวมถึงกรมพิพิธภัณฑวัตถุด้วย และในสมัยนั่นเอง จอร์จ เซเดส (George Coedes) นักวิชาการทางประวัติศาสตร์- โบราณคดีชาวฝรั่งเศส ซึ่งทำงานอยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้รับเชิญเข้ามาทำงานในประเทศไทย โดยได้ช่วยปรับปรุงกรมศิลปากรและกรมพิพิธภัณฑวัตถุ รวมไปถึงการศึกษาค้นคว้าทางด้านจารึกและโบราณคดีด้วย

พ.ศ. 2468 ก่อนมีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งราชบัณฑิตยสถานขึ้นเป็นองค์กรที่รวมนักปราชญ์หรือผู้รู้ในสาขาวิชาต่างๆ รวมทั้งด้านโบราณคดีและศิลปกรรม

พ.ศ. 2469 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งบัณฑิตสภาและโปรดเกล้าฯ ให้มีเจ้าหน้าที่จัดการ 3 แผนก คือ

1. แผนกศิลปากร สำหรับบำรุงวิชาช่าง
2. แผนกวรรณคดี สำหรับบำรุงวิชาหนังสือ
3. แผนกโบราณคดี สำหรับบำรุงความรู้เรื่องโบราณคดี

หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 สมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม มีการบูรณะพระนครศรีอยุธยาเป็นครั้งแรก

พ.ศ. 2478 รัฐบาลได้สร้างและปรับปรุงโครงสร้างการดำเนินงานขององค์กรและโครงสร้างเดิมในการบริหารราชการแผ่นดินหลายประการ โดยเฉพาะงานด้านการศึกษาค้นคว้าและสงวน

รักษาบำรุงศิลปวัฒนธรรม ให้บุรุษบัณฑิตยสภาออกเป็น 2 หน่วยงาน คือ ราชบัณฑิตยสถาน ทำหน้าที่ด้านการศึกษาค้นคว้าวิทยาการชั้นสูงสาขาต่างๆ และกรมศิลปากร ทำหน้าที่ด้านการศึกษา บำรุง วิชาการช่างต่างๆ โดยให้ทำแผนกโบราณคดีกับแผนกวรรณคดี ขึ้นสังกัดกรมศิลปากร ดำเนินงาน ต่างๆ ในการศึกษาค้นคว้าโบราณคดีและการอนุรักษ์โบราณสถาน และการพิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติ ได้โอนมาเป็นกองโบราณคดี กรมศิลปากร ตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา

กรมศิลปากรได้ปรับวิธีการอนุรักษ์ใหม่ในระหว่าง พ.ศ. 2505 - 2510 ให้การขุดแต่ง บำรุงเป็นงานที่ทำติดต่อกันโดยนักโบราณคดีและช่างที่รับผิดชอบ เป็นผู้ดำเนินการเพราะถือ หลักการที่ว่าซากชิ้นส่วนโบราณสถานที่ยังไม่ได้เคลื่อนย้ายออกจากพื้นที่สามารถซ่อมแซมรูปทรง สถาปัตยกรรมที่ชัดเจนที่สุด จึงมอบหมายหน้าที่ให้ช่างเทคนิคดำเนินการคู่ไปกับการขุดต่างๆ การ ขุดแต่งและบำรุงเช่นนี้ ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ว่าเป็นการทำงานที่ไม่ถูกต้อง เพราะเป็นการมอบ อำนาจในคนเพียงกลุ่มเดียว หากได้เป็นตามกระบวนการอนุรักษ์ตามทฤษฎีและแนวปฏิบัติสากลที่ นานาประเทศดำเนินการไป เป็นการทำลายโบราณสถาน ยิ่งกว่านั้นบทบาทของคำว่า โบราณสถาน ไม่ได้จำกัดอยู่เพียงซากหลักฐานของโบราณคดีตามแหล่งอารยธรรมโบราณ แต่แผ่ขยายไปสู่อาคาร สถาปัตยกรรมประเภทอื่น ๆ ซึ่งสถาปนิกและวิศวกร เป็นผู้ดำเนินการโดยตรง

พ.ศ. 2517 กรมศิลปากรได้ปรับปรุงโครงสร้างกองโบราณคดีใหม่ จำแนกงานออก ก่อนข้างชัดเจนขึ้น กล่าวคือ มอบงานศึกษารูปแบบให้นักโบราณคดี นักประวัติศาสตร์ดำเนินการ หากเป็น โครงการใหญ่ที่มีนักวิชาการสาขาอื่นๆ เข้ามาทำงานมากขึ้น ความรู้เกี่ยวกับโบราณสถาน ไม่ได้จำกัดอยู่เพียงซากสถาปัตยกรรมเท่านั้น แต่รวมถึงอารยธรรมและประวัติศาสตร์ต่างๆ ของ โบราณสถานแห่งนั้นด้วย ส่วนการบำรุง โบราณสถานก็มอบให้งานบำรุงซึ่งเป็นกลุ่มช่างสาขา ต่างๆ เช่น สถาปนิก วิศวกรและนายช่างศิลปกรรม นายช่างโยธา เป็นผู้ดำเนินการงานบำรุงไม่ได้ หยุดอยู่แต่การรักษาหลักฐานทางโบราณคดีเท่านั้น แต่ได้ขยายขอบเขตไปสู่การตกแต่งภูมิทัศน์ และการอนุรักษ์เมืองด้วย กิจการอนุรักษ์โบราณสถานในประเทศไทย จึงได้ดำเนินการเช่นนี้สืบ ต่อมาจนถึงปัจจุบัน

สรุปได้ว่า การอนุรักษ์โบราณสถานเป็นการป้องกันการเสื่อมสภาพโดยการสงวนรักษา การเสริมความมั่นคงแข็งแรง การบำรุง การปฏิสังขรณ์ การประกอบคืนสภาพ และการประยุกต์ การใช้สอย แต่ละแหล่งนั้นอาจมีวิธีการต่างๆ กัน แล้วแต่สถานการณ์และปัจจัยอื่นๆ ในแต่ละกรณี โดยอาจจะใช้วิธีการใดวิธีการหนึ่งหรือหลายวิธีร่วมกัน และการอนุรักษ์โบราณสถานเป็นการ ปฏิบัติที่ยอมรับกันอย่างแพร่หลายโดยทั่วไปสำหรับในประเทศไทยนั้น การอนุรักษ์เริ่มมีมาตั้งแต่ สมัยสุโขทัยเรื่อยมาเนื่องจากกิจกรรมการอนุรักษ์โบราณสถานเป็นกิจกรรมที่ทำให้สิ่งที่มีคุณค่า ของชาติดำรงอยู่สืบไป

1.4 หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์โบราณสถาน

ในการอนุรักษ์โบราณสถาน สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร (2550 ก : 85 - 101) กล่าวถึงกฎหมายและองค์กรหรือหน่วยงานที่เกี่ยวข้องทำหน้าที่รับผิดชอบสรุปได้ ดังนี้

1. หน่วยงานราชการ

1.1 กรมศิลปากร สังกัดกระทรวงศึกษาธิการ ทำหน้าที่รับผิดชอบดูแลรักษางานศิลปกรรม โบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ และส่วนของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติทั่วประเทศ มี พ.ร.บ. และกฎหมายที่ใช้ในการควบคุมการปฏิบัติงาน คือ พ.ร.บ. โบราณสถาน โบราณวัตถุ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 และฉบับแก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2535 และประกาศคณะปฏิวัติฉบับที่ 308 เกี่ยวกับกรมศิลปากร พ.ศ. 2515

1.2 กรมการศาสนา มีความสำคัญในการอนุรักษ์แหล่งศิลปกรรมต่างๆ มากเช่นกัน เพราะในประเทศไทยมีวัดจำนวนมากมาย เจ้าอาวาสแต่ละวัดมีอำนาจบางครั้งก็ก่อให้เกิดการทำลายงานศิลปกรรมต่างๆ ในเขตวัด กรมการศาสนาอยู่ในสังกัดกระทรวงศึกษาธิการ โดยมีพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 รวมถึงประกาศคณะสงฆ์เรื่องระเบียบควบคุมโบราณวัตถุและศิลปวัตถุภายในวัด พ.ศ. 2503 เป็นกฎระเบียบข้อบังคับในการทำงาน

1.3 กรมธนารักษ์สังกัดกระทรวงการคลัง กรมธนารักษ์มีบทบาทที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ คือเป็นผู้ครอบครองที่ดินของหลวงหรือที่ราชพัสดุ ได้แก่ ที่ดินในส่วนราชการที่ใช้อยู่ รวมไปถึงที่ดินที่เคยเป็นของทางราชการ เช่น คูเมือง กำแพงเมืองเก่า เป็นต้น กรมธนารักษ์ทำหน้าที่ควบคุมและดูแลที่ราชพัสดุในส่วนที่มีงานศิลปกรรมเหล่านี้ โดยมี พ.ร.บ. ที่ราชพัสดุ พ.ศ. 2518 และกฎกระทรวง พ.ศ. 2518

1.4 สำนักผังเมืองสังกัดกระทรวงมหาดไทย มีหน้าที่วางผังเมืองทั่วประเทศมีสิทธิมีบทบาทที่จะให้เกิดหรือไม่เกิดการอนุรักษ์ได้ โดยการประกาศเขตอนุรักษ์ เช่น การกำหนดเขตการอนุรักษ์ภายในกำแพงเมืองเก่าเชียงใหม่ลงในผังเมือง โดยอาศัยอำนาจตาม พ.ร.บ. การผังเมือง พ.ศ. 2518

1.5 สำนักงานสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ สังกัดกระทรวงวิทยาศาสตร์และสิ่งแวดล้อมเกิดขึ้นมาจากงานด้านวิทยาศาสตร์และสิ่งแวดล้อมซึ่งทำหน้าที่ดูแลเรื่องมลพิษ รวมไปถึงสิ่งแวดล้อมทางด้านศิลปกรรมด้วย โดยมีกฎข้อบังคับคือแนวทางการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม พ.ศ. 2530 เป็นเครื่องมือสำคัญ

2. องค์กรหรือหน่วยงานเอกชน

2.1 กรรมการอนุรักษศิลปะสถาปัตยกรรม สังกัดสมาคมสถาปนิกสยามฯ ทำหน้าที่คุ้มครองดูแล เผยแพร่ข่าวสารงานอนุรักษศิลปะสถาปัตยกรรม การดำเนินงานมีการศึกษาเก็บข้อมูล และพิจารณาให้รางวัลแก่งานสถาปัตยกรรมที่ดีเด่น ส่งเสริมการอนุรักษศิลปกรรมในทุกปี

2.2 สมาคมอนุรักษศิลปกรรมและสิ่งแวดล้อม ทำหน้าที่เป็นผู้ให้ข้อมูลข่าวสารทางการศึกษาและเผยแพร่งานด้านการอนุรักษ

2.3 ศูนย์ภูมิภาคว่าด้วยโบราณคดีและจิตรศิลป์ (Special Project on Archaeology and Fine Arts : SPAFA) เป็นหน่วยงานหนึ่งขององค์การซีมีโอและยูเนสโก (SEAMEO/UNESCO) ทำหน้าที่ให้ความช่วยเหลือประเทศในกลุ่มเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทำหน้าที่เป็นผู้ประสานงานอนุรักษระดับภูมิภาคและจัดประชุมเชิงปฏิบัติการ

2.4 สยามสมาคมเป็นสมาคมทางวิชาการที่เก่าที่สุดในประเทศไทยตั้งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 6 มีสมาชิกที่เป็นทั้งคนไทยและต่างชาติ ทำหน้าที่เป็นผู้ให้ความรู้ การศึกษาและเผยแพร่งานศิลปกรรม โดยมีห้องสมุดในเรื่องศิลปกรรมเป็นของตนเอง

สรุปได้ว่า ในการอนุรักษโบราณสถานมีหน่วยงานทั้งของรัฐบาลและเอกชนทำหน้าที่ในด้านต่างๆ เพื่อให้การอนุรักษดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพหน่วยงานหลักของรัฐบาล คือ กรมศิลปากร กรมการศาสนา กรมธนารักษ์ สำนักผังเมืองสังกัดกระทรวงมหาดไทย สำนักงานสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ มีกฎหมายที่ตราไว้เฉพาะ การอนุรักษส่วนภาคองค์กรและเอกชนอื่นๆ ทำหน้าที่ในการส่งเสริม และเผยแพร่การอนุรักษ

2. ประเภทของโบราณสถาน

โบราณสถานเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับพฤติกรรมของคนในอดีต เป็นหลักฐานของความเจริญก้าวหน้าที่สำคัญหรือเป็นหลักฐานเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ และโบราณสถานนี้มีลักษณะที่แตกต่างกันไปตามลักษณะของการใช้สอย ดังนั้นกรมศิลปากร (2535 : 30-33) จึงมีการจำแนกประเภทโบราณสถานออกได้ดังนี้

1. โบราณสถานสัญลักษณ์แห่งชาติ (National historic landmarks) หมายถึง โบราณสถานใดก็ตาม ในรูปแบบโบราณคดี สิ่งก่อสร้างทางวิศวกรรม อนุสาวรีย์ ย่านประวัติศาสตร์ หรือรูปแบบใดก็ได้ ที่มีความสำคัญสูงสุด เป็นสัญลักษณ์ของชาติหรือเป็นเอกลักษณ์ของชาติ เช่น พระบรมมหาราชวังเมืองสุโขทัย เมืองอยุธยา เป็นต้น

2. อนุสาวรีย์แห่งชาติ (National historic statues) หมายถึง อนุสรณ์สถานที่สร้างขึ้นเพื่อบุคคลหรือเรื่องราวที่ประชาชนจะร่วมรำลึกถึงด้วยกัน เป็นตัวแทนของเรื่องราวหรือบุคคลที่สำคัญ

ยังในประวัติศาสตร์หรือเป็นที่เคารพอย่างสูงในชาติ เช่น องค์พระแก้วมรกต พระบรมรูปทรงม้า เป็นต้น

3. อาคารสถาปัตยกรรมแห่งชาติ (National historic building) หมายถึง อาคารและสิ่งก่อสร้างทางสถาปัตยกรรมและวิศวกรรมอันทรงไว้ซึ่งคุณค่าอย่างสูงทางศิลปกรรม สถาปัตยกรรม วิศวกรรม แสดงถึงการประดิษฐ์คิดค้นใหม่ๆ ในยุคอดีต ซึ่งมีผลต่อการดำเนินชีวิตในยุคปัจจุบัน หรือเกี่ยวข้องกับบุคคลสำคัญหรือเหตุการณ์สำคัญของชาติ เช่น อาคารพระที่นั่งอนันตสมาคม สะพานปฐมบรมราชานุสรณ์ (สะพานพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) เป็นต้น

4. ย่านประวัติศาสตร์หมายถึงพื้นที่ที่กำหนดขอบเขตได้พื้นที่หนึ่งด้วยความหนาแน่นทางสถาปัตยกรรม เรื่องราวของประวัติศาสตร์ การวางผังเมือง หรือสภาพแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น โดยมีอาคาร สิ่งก่อสร้าง ถนนหนทาง และ/หรือ องค์ประกอบอื่นๆ ให้พื้นที่รวมอยู่ด้วยทั้งสิ้น โดยรูปแบบเนื้อหาเรื่องราว ความสำคัญของพื้นที่นั้น ทำให้พื้นที่นั้นจัดอยู่ได้หนึ่งในลักษณะต่อไปนี้

4.1 ย่านประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม (Architectural or historic district)

4.2 ย่านประวัติศาสตร์การพาณิชย์ (Commercial district)

4.3 ย่านประวัติศาสตร์การอุตสาหกรรม (Industrial district)

4.4 ย่านประวัติศาสตร์พื้นถิ่น (Rural district)

4.5 เขตพื้นที่ทางโบราณคดี (Archeological district)

ย่านประวัติศาสตร์ แสดงให้เห็นถึงสาระสำคัญของพื้นที่ได้โดดเด่นยิ่งกว่าย่านประวัติศาสตร์ระดับท้องถิ่นโดยทั่วไป เช่น ย่านประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมเกาะรัตนโกสินทร์ ย่านประวัติศาสตร์การพาณิชย์ภูเก็ต เป็นต้น

5. อุทยานประวัติศาสตร์แห่งชาติ (National historic park) หมายถึง พื้นที่ที่กำหนดขอบเขตให้พื้นที่หนึ่งซึ่งมีพื้นที่ทางประวัติศาสตร์ องค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมและทางวิศวกรรม รวมกับสภาพแวดล้อมทั้งที่มนุษย์สร้างขึ้นและโดยธรรมชาติอันมนุษย์ใช้งาน เช่น แม่น้ำหรือภูเขาในพื้นที่นั้น อันจะทำให้สาระทางประวัติศาสตร์และการควบคุม/พิทักษ์รักษาพื้นที่ประวัติศาสตร์ให้ดำรงไว้ได้ เช่น อุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย อุทยานประวัติศาสตร์กำแพงเพชร

6. นครประวัติศาสตร์แห่งชาติ (National historic cities) หมายถึงเมืองและนครซึ่งหาตำแหน่งขอบเขตการตั้งถิ่นฐานได้ อาจจะใช้กำแพงเมือง คูน้ำหรือคันดิน อันแสดงถึงหลักฐานความเป็นเมืองหรือนครซึ่งมีแบบอย่างทางวัฒนธรรม อำนาจของผังเมือง สาระสำคัญทางประวัติศาสตร์ และองค์ประกอบของเมืองสถาปัตยกรรม วิศวกรรม ผังเมือง และ/หรือชีวิตความเป็นอยู่ ซึ่งยังคงแสดงให้เห็นได้ในปัจจุบันอันโดดเด่นและมีคุณค่ายิ่งกว่าเมืองอื่นใด ได้แก่ นครประวัติศาสตร์แห่งชาติ เมืองสุโขทัย เมืองเชียงใหม่ เมืองเชียงแสน เป็นต้น

7. ซากโบราณสถานและแหล่งโบราณคดีประวัติศาสตร์แห่งชาติ (Traces of national archeology or national historic sites) หมายถึง แหล่งโบราณคดีประวัติศาสตร์ และซากโบราณ ซึ่งเป็นหลักฐานแสดงถึงประวัติศาสตร์อันยิ่งใหญ่ของชาติในอดีต เช่น ซากปราสาทหินในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซากพระนครศรีอยุธยา ซากเมืองสุโขทัย ศรีสัชนาลัย กำแพงเพชร แหล่งโบราณคดีบ้านเชียง ฯลฯ

และยังได้ระบุถึงการจำแนกประเภทของโบราณสถานที่มีอยู่แล้วเป็น 2 วิธี กล่าวคือ

1. แบ่งแยกโดยพิจารณาตามหลักกรรมสิทธิ์ คือ แบ่งเป็น
 - 1.1 โบราณสถานที่มีเจ้าของ หรือผู้ครอบครองโดยชอบด้วยกฎหมาย
 - 1.2 โบราณสถานที่ไม่ได้มีเจ้าของหรือผู้ครอบครองโดยชอบด้วยกฎหมาย
2. แบ่งโดยพิจารณาจากหลักการขึ้นทะเบียน คือ แบ่งเป็น
 - 2.1 โบราณสถานที่ขึ้นทะเบียน
 - 2.2 โบราณสถานที่มิได้ขึ้นทะเบียน

ในการดำเนินการเพื่ออนุรักษ์โบราณสถานนั้น กรมศิลปากรพิจารณาจัดลำดับความสำคัญของพื้นที่โบราณสถานและกำหนดรูปแบบการดำเนินการ โดยแบ่งโบราณสถานออกเป็น 6 ประเภทได้แก่

1. สิ่งก่อสร้างเดี่ยว หมายถึง สิ่งก่อสร้างที่รวมถึงที่ตั้ง องค์ประกอบและอุปกรณ์ที่ติดที่มีคุณค่าในด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี ศิลปะ สถาปัตยกรรม วิชาการ สังคม หรือชาติพันธุ์วิทยา
2. กลุ่มของสิ่งก่อสร้าง หมายถึง สิ่งก่อสร้างเดี่ยวที่มีส่วนเชื่อมต่อกัน หรือที่ตั้งอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม รวมทั้งบริเวณทั้งหมดที่ล้อมรอบอยู่ประกอบด้วย ลักษณะสถาปัตยกรรมที่มีเนื้อหาเกี่ยวเนื่องหรือตำแหน่งที่ตั้งในพื้นที่ที่นำมาซึ่งคุณค่าทางด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี ศิลปะ สถาปัตยกรรม วิชาการ สังคมหรือชาติพันธุ์วิทยา

3. ย่านชุมชนและเมืองประวัติศาสตร์ หมายถึง ย่านหรือเมืองที่ประกอบด้วยโบราณสถาน ร่องรอยหลักฐานของเมือง เช่น พื้นที่คูเมือง กำแพงเมือง หรือพื้นที่ตั้งสถาปัตยกรรมที่มีลักษณะกลมกลืนกันมีความเก่าแก่ต่อเนื่องมาแต่อดีตจนถึงช่วงเวลาหนึ่ง และมีเรื่องราวสืบต่อกันมาเป็นรูปแบบต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิต และพัฒนาการของสังคมในท้องถิ่นนั้น ๆ ซึ่งจะครอบคลุมพื้นที่และขอบเขตกว้างกว่ากลุ่มของสิ่งก่อสร้าง

4. แหล่งโบราณคดี หมายถึง บริเวณหรือแหล่งที่พบหลักฐานผลงานการกระทำของมนุษย์ หรือมนุษย์ร่วมกับธรรมชาติรวมทั้งที่อยู่ใต้ดินและใต้น้ำ อันมีคุณค่าในด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี ศิลปะ ชาติพันธุ์วิทยาหรือมานุษยวิทยา รวมถึงซากของสิ่งก่อสร้างที่ข้อมูลยังไม่ปรากฏชัดเจนเนื่องจากยังมิได้มีการขุดค้น ขุดแต่ง หรือถูกทำลายไป และผลงานทางประติมากรรม

จิตรกรรม จารึกบนแผ่นหินธรรมชาติติดที่หรือถ้าที่อยู่อาศัยเป็นองค์ประกอบที่มีลักษณะทางโบราณคดีจำแนกเป็น

- 4.1 แหล่งโบราณคดีที่ขุดค้นแล้ว
- 4.2 แหล่งโบราณคดีที่ยังไม่ได้ขุดค้น
- 4.3 แหล่งศิลปะถ้ำ

5. แหล่งประวัติศาสตร์ หมายถึง บริเวณหรือแหล่งที่เกี่ยวข้อง หรือได้รับการกล่าวอ้างถึงด้วยหลักฐานเอกสารทางประวัติศาสตร์ทั้งที่เป็นภาพหรือเป็นพจน์ มีผลให้มีคุณค่าทางด้านประวัติศาสตร์สังคมหรือชาติพันธุ์วิทยา

6. ภูมิทัศน์ทางประวัติศาสตร์ หมายถึง บริเวณหรือสถานที่ที่ประกอบด้วยหลักฐานทางกายภาพที่แสดงถึงความคงอยู่ของมนุษย์ แสดงถึงความต่อเนื่องของอดีตปัจจุบันซึ่งยืนยันถึงความเข้าใจ ความชื่นชม และความมั่นคงของสภาพแวดล้อม สะท้อนให้เห็นถึงรสนิยมการใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมกับความต้องการของช่วงเวลา และพื้นที่เฉพาะแหล่งหรือภูมิภาคที่แตกต่างกันมีความหมายรวมถึงสวนประวัติศาสตร์ ซึ่งเป็นงานศิลปะที่มีการใช้พืชพันธุ์มาประกอบ และพื้นที่เป็นที่ตั้งของสิ่งปลูกสร้างต่างๆ ซึ่งรวมถึงรั้ว อุปกรณ์ประกอบถนน ลวดลายพื้น องค์ประกอบบริการสาธารณะและลานโล่ง เป็นต้น โดยกรมศิลปากรจะพิจารณาถึงอายุของอสังหาริมทรัพย์นั้น โดยถือเอาเกณฑ์ที่อสังหาริมทรัพย์นั้นมีอายุมากกว่า 50 ปีขึ้นไป ก็จะนับว่าเป็นโบราณสถาน โดยโบราณสถานแห่งหนึ่ง ๆ อาจสามารถจัดประเภทโบราณสถานได้เป็นหลายประเภท และในโบราณสถานประเภทหนึ่งอาจมีโบราณสถานประเภทอื่นตั้งอยู่ภายในโบราณสถานนั้นด้วย เช่น ภายในพระนารายณ์ราชนิเวศน์ซึ่งถือเป็นโบราณสถานประเภทไว้สิ่งก่อสร้างสถาปัตยกรรมมีการขุดค้นพบสวนโบราณที่ถือเป็นภูมิทัศน์ทางประวัติศาสตร์ เป็นต้น

จึงสรุปได้ว่า โบราณสถานมีหลายประเภทตามลักษณะของการกำหนด อาจแยกอยู่แห่งเดียวหรืออยู่เป็นกลุ่ม แต่จะแสดงคุณค่าออกมาเป็นสัญลักษณ์แห่งชาติ อนุสาวรีย์แห่งชาติ อาคารสถาปัตยกรรมแห่งชาติ ย่านประวัติศาสตร์ อุทยานประวัติศาสตร์แห่งชาติ นครประวัติศาสตร์แห่งชาติ ชากโบราณสถานและแหล่งโบราณคดีประวัติศาสตร์แห่งชาติ เป็นต้น

3. แนวคิดเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมของประชาชนหรือชุมชนในการอนุรักษ์โบราณสถาน

3.1 ความหมายของการมีส่วนร่วม

มีนักวิชาการจากหลายวิชาชีพ ได้แก่ นักวิชาการพัฒนาชุมชน นักวิชาการด้านการพัฒนาเศรษฐกิจ นักวิชาการการปกครอง นักสังคมสงเคราะห์ ได้ให้ความหมายของคำว่ามีส่วนร่วมไว้ดังนี้

อากรพันธ์ จันทรสว่าง (2522 : 42) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมเป็นผลมาจากการเห็นพ้องต้องกัน ในเรื่องของความต้องการและทิศทางของการเปลี่ยนแปลง และความเห็นพ้องต้องกันนั้นจะต้องมีมากพอที่จะเกิดการริเริ่มโครงการเพื่อการปฏิบัติการ กล่าวคือ จะต้องเป็นการเห็นพ้องต้องกันของคนส่วนใหญ่ที่จะต้องเข้าร่วมปฏิบัติงานนั้น เหตุผลเบื้องต้นแรกของการที่คนเราร่วมกันได้ ควรจะต้องมีการตระหนักว่าปฏิบัติการทั้งหมดหรือการกระทำทั้งหมดที่ทำโดย หรือทำในนามกลุ่มนั้นกระทำผ่านองค์กร ดังนั้นองค์กรจะต้องเป็นเสมือนตัวนำให้บรรลุความเปลี่ยนแปลงที่ต้องการ

ในความหมายของการมีส่วนร่วมที่อธิบายโดยนิรันดร์ จงวุฒิเวศย์ (2527 : 185) นั้นได้เน้นการทำงานร่วมกับกลุ่มเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ด้วยความตั้งใจ ถูกจังหวะและเหมาะสม ด้วยความรู้สึกลึกซึ้งทำให้ประจักษ์ชัดว่าเชื่อถือไว้ใจได้ ทวีทอง หงส์วิวัฒน์ (2527 : 2) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมคือการที่ประชาชนหรือชุมชนพัฒนาความสามารถของตนเองในการจัดการ ควบคุมการใช้ และกระจายทรัพยากรที่มีอยู่เพื่อประโยชน์ต่อการดำรงชีพทางเศรษฐกิจ และสังคมตามความจำเป็น ในฐานะสมาชิกของสังคมในการมีส่วนร่วม ประชาชนได้พัฒนาการรับรู้และภูมิปัญญาซึ่งแสดงออกในรูปของการตัดสินใจ การกำหนดชีวิตของตนเองอย่างเป็นตัวของตัวเอง ในขณะที่ อकिनรพีพัฒน์ (2527 : 101) ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมในกิจกรรมของชุมชนว่าน่าจะหมายถึงการให้ประชาชนเป็นผู้คิดค้นปัญหา เป็นผู้ทำทุกอย่าง ซึ่งมีข้อกำหนดจากภายนอกจะทำให้ประชาชนมาร่วมในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง แต่ทุกอย่างจะต้องเป็นเรื่องของประชาชนคิดค้นมาเอง ซึ่งลักษณะการมีส่วนร่วมดังกล่าว สอดคล้องกับความเห็นของอัญชลี ศีลาเกษ (2545 : 77) ที่ว่าการมีส่วนร่วมของชุมชน (Community participation) หมายถึง กระบวนการซึ่งบุคคลและครอบครัวมีส่วนร่วมรับผิดชอบในเรื่องสุขภาพอนามัย และสวัสดิการของเขาเอง และชุมชนที่เขาอาศัยอยู่โดยเน้นเรื่องการพัฒนาความรู้ ความสามารถของประชาชน ในการพัฒนาชุมชนของตนเอง

3.2 รูปแบบการมีส่วนร่วม

ไพรัตน์ เตชะรินทร์ (2527 : 6) ได้กล่าวถึงการมีส่วนร่วมว่าเป็นกระบวนการที่รัฐบาลทำการส่งเสริม ชักนำ สนับสนุน และสร้างโอกาสให้ประชาชนในชุมชนทั้งในรูปส่วนบุคคล กลุ่มคน ชมรม สมาคม ฯลฯ ให้เข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินการในเรื่องใดเรื่องหนึ่งหรือหลายเรื่องร่วมกัน เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์และนโยบายการพัฒนาตามที่กำหนดไว้ โดยกำหนดรูปแบบการมีส่วนร่วมไว้ดังนี้

1. ร่วมทำการศึกษาค้นคว้าปัญหา และสาเหตุของปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนรวมตลอดจนความต้องการของชุมชน

2. ร่วมคิดหาและสร้างรูปแบบ และวิธีการพัฒนาเพื่อแก้ไขปัญหาชุมชนหรือสร้างสรรค์สิ่งใหม่ที่เป็นประโยชน์ต่อชุมชน หรือสนองความต้องการของชุมชน
3. ร่วมนโยบาย หรือแผนงาน หรือโครงการ หรือกิจกรรมเพื่อจัดและแก้ไขปัญหา และสนองความต้องการของชุมชน
4. ร่วมตัดสินใจในการใช้ทรัพยากรที่มีจำกัดให้เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม
5. จัดหรือปรับปรุงระบบการบริหารงานพัฒนาให้มีประสิทธิภาพ
6. ร่วมลงทุนในกิจกรรมโครงการของชุมชนตามความถนัด ความสามารถของตนเอง และหน่วยงาน
7. ร่วมปฏิบัติตามนโยบาย แผนงาน โครงการ และกิจกรรมให้บรรลุเป้าหมายที่วางไว้
8. ร่วมควบคุม ติดตามประเมินผล และร่วมบำรุงรักษาโครงการ และกิจกรรมที่ได้ทำไป ทั้งโดยเอกชน และรัฐบาลให้ใช้ประโยชน์ได้ตลอดไป

จากความหมายหรือคำจำกัดความของการมีส่วนร่วมของประชาชนที่ได้ศึกษามาดังกล่าวข้างต้นพอจะสรุปความหมายได้ดังนี้ การมีส่วนร่วมของประชาชน หมายถึง ความร่วมมือของประชาชนที่มีความเห็นพ้องต้องกันเข้าร่วมรับผิดชอบในการวางแผนการลงมือปฏิบัติตามแผน และการประเมินผล โดยการกระทำผ่านกลุ่มหรือองค์กรเพื่อให้บรรลุถึงความเปลี่ยนแปลงที่ต้องการได้

3.3 แนวทางการมีส่วนร่วม

สำหรับแนวทางการมีส่วนร่วมนั้น นิรันดร์ จงวุฒิเวศน์ (2527 : 188) กล่าวว่าไว้ว่าอาจกำหนดได้ 3 ประการ ตามลักษณะของการมีส่วนร่วมดังนี้

1. การที่ประชาชนมีส่วนร่วมโดยตรง (Direct participation) โดยผ่านองค์กรจัดตั้งของประชาชน (Industrial organization) เช่น กลุ่มเยาวชนต่าง ๆ
2. การที่ประชาชนมีส่วนร่วมทางอ้อม (Indirect participation) โดยองค์กรผู้แทนประชาชน (Representative organization) เช่น กรรมการของกลุ่มหรือชุมชนกรรมการหมู่บ้าน
3. การที่ประชาชนมีส่วนร่วมโดยการเปิดโอกาสให้ (Open participation) โดยผ่านองค์กรที่ไม่ใช่ผู้แทนประชาชน (Non-representative organization) เช่น สถาบันหรือหน่วยงานที่เชิญชวนหรือเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามีส่วนร่วมเมื่อไรก็ได้ตลอดเวลา

ระดับการมีส่วนร่วมของภาคประชาชน อकिन รพีพัฒน์ (2525 : 78- 79) ได้แบ่งระดับการมีส่วนร่วมออกเป็น 5 ระดับ คือ

1. ประชาชนมีส่วนร่วมในการค้นหาปัญหา และความต้องการของชุมชนตลอดจนเรียงลำดับความสำคัญของปัญหา ร่วมกับผู้ปฏิบัติงานในสนาม (Organizer)

2. ประชาชนมีส่วนร่วมในการวิเคราะห์หาสาเหตุแห่งปัญหา และแนวทางต่างๆ ที่อาจนำมาใช้ในการแก้ปัญหา

3. ประชาชนมีส่วนร่วมในการพิจารณาแนวทาง และวิธีการที่จะใช้ในการแก้ปัญหา และวางแผนเพื่อแก้ปัญหาร่วมกันกับผู้ปฏิบัติงานสนาม

4. ประชาชนมีส่วนร่วมในการดำเนินงานตามแผนเพื่อแก้ปัญหา

5. ประชาชนมีส่วนร่วมในการติดตามผลการปฏิบัติงานร่วมกับผู้ปฏิบัติงานในสนาม

สำหรับขั้นตอนการมีส่วนร่วมภาคประชาชน เจมส์คีย์ ปิ่นทอง (2525 : 11 – 13) ได้แบ่งการมีส่วนร่วมไว้เป็น 4 ขั้นตอน คือ

1. การมีส่วนร่วมในการค้นหาปัญหา และสาเหตุของปัญหาชาวบ้านบท

2. การมีส่วนร่วมในการวางแผนดำเนินกิจกรรม

3. การมีส่วนร่วมในการลงทุนและปฏิบัติงาน

4. การมีส่วนร่วมในการติดตามและประเมินผลงาน

ในเรื่องลักษณะหรือแนวทางการมีส่วนร่วมของประชาชนนั้น ชาติชาย ณ เชียงใหม่ (2533 : 2) เสนอไว้ 4 รูปแบบ ดังนี้

1. การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ

2. การมีส่วนร่วมในการปฏิบัติงานโครงการ

3. การมีส่วนร่วมได้รับผลประโยชน์

4. การมีส่วนร่วมในการประเมินผล

3.4 แรงจูงใจที่จะให้ประชาชนมีส่วนร่วม

อิทธิพลหรือแรงจูงใจที่จะให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมได้นั้น นิรันดร์ จงวุฒิเวศย์ (2527 : 183) ได้เสนอปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วม ได้แก่

1. ความศรัทธา ที่มีต่อความเชื่อถือบุคคลสำคัญและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ทำให้ประชาชนมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ เช่น การบำเพ็ญประโยชน์

2. ความเกรงใจ ที่มีต่อบุคคลที่เคารพนับถือหรือเกียรติตำแหน่งทำให้ประชาชนเกิดความเกรงใจที่มีส่วนร่วมด้วย ทั้งๆ ที่ไม่มีความศรัทธาหรือความเต็มใจอย่างเต็มเปี่ยมที่กระทำ เช่น ผู้ใหญ่ออกปากขอแรงผู้น้อยต้องช่วยแรง

3. อำนาจบังคับ ที่เกิดจากบุคคลที่มีอำนาจเหนือกว่า ทำให้ประชาชนถูกบังคับให้มีส่วนร่วมในการกระทำต่างๆ เช่น บิบบังคับให้ทำงานเยี่ยงทาส

แนวทางการพัฒนาในระดับชุมชน กลุ่มประชาชนส่วนมากมักมีความเห็นคล้อยตามผู้นำ ซึ่งในเรื่องดังกล่าวนี้ พัฒน์ บุญยรัตพันธ์ (2517 : 129-132) กล่าวว่า ผู้นำชุมชนเป็นผู้ที่สามารถจูงใจ

ประชาชนให้มีความเห็นคล้อยตาม และลงมือทำกิจกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งจนสามารถนำกลุ่มไปสู่จุดมุ่งหมายปลายทางได้เป็นผลสำเร็จในที่สุด

ผลประโยชน์จะเป็นแรงจูงใจที่ส่งผลต่อการมีส่วนร่วมซึ่งสอดคล้องกับที่ สมยศ นาวการ และสุสดี รุนาคม (2520 : 1) ได้กล่าวว่า “เมื่อบุคคลใดก็ตามได้เชื่อว่าพวกเขาได้รับประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจจากงานของเขาด้วยการมีส่วนร่วมกันเป็นกลุ่ม พวกเขาจะร่วมมือกัน”

จากการศึกษาลักษณะการมีส่วนร่วมและปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วม วันเพ็ญ วอกลาง (2534 : 5-22) ได้เสนอลักษณะ และรายละเอียดดังนี้

ลักษณะการมีส่วนร่วม

1. การมีส่วนร่วมประชุม
2. การมีส่วนร่วมเสนอปัญหา
3. การมีส่วนร่วมปฏิบัติกิจกรรมต่างๆ ในการพัฒนา
4. การมีส่วนร่วมตัดสินใจเลือกแนวทางแก้ไขปัญหา
5. การร่วมประเมินผลในกิจกรรมต่าง ๆ
6. การร่วมได้รับประโยชน์

ปัจจัยที่มีผลต่อการมีส่วนร่วม

1. ปัจจัยภายในบุคคล
2. ปัจจัยด้านผู้นำ
3. การมีทัศนคติที่ดีต่อการพัฒนากิจกรรม (โครงการ)
4. ปัจจัยด้านเจ้าหน้าที่

3.5 เงื่อนไขการมีส่วนร่วม

การดำเนินการตามหลักการมีส่วนร่วม เพื่อเป็นการแสดงศักยภาพของประชาชนจะตั้งอยู่บนเงื่อนไขพื้นฐานที่สำคัญดังที่ นีรันดร์ จงวุฒิเวศย์ (2527 : 186) กล่าวถึงเงื่อนไขการมีส่วนร่วมไว้ 3 ประการ ดังนี้

1. ประชาชนต้องมีอิสรภาพที่จะมีส่วนร่วม
2. ประชาชนต้องเต็มใจที่จะมีส่วนร่วม
3. ประชาชนต้องสามารถที่จะมีส่วนร่วม

นอกจากนี้ความสำเร็จของการมีส่วนร่วมยังขึ้นอยู่กับเงื่อนไข ดังต่อไปนี้

1. ประชาชนต้องมีเวลาที่จะมีส่วนร่วมในกิจกรรม การมีส่วนร่วมไม่เหมาะสมกับสถานการณ์ที่ฉุกเฉิน

2. ประชาชนต้องไม่เสียเงินทองค่าใช้จ่ายในการมีส่วนร่วมมากเกินไปที่เขาประเมินถึงผลตอบแทนที่จะได้รับ

3. ประชาชนต้องมีความสนใจที่จะสัมพันธ์สอดคล้องกับการมีส่วนร่วม

4. ประชาชนต้องสามารถสื่อสารรู้เรื่องกันทั้งสองฝ่าย

5. ประชาชนต้องไม่รู้สึกระทบกระเทือนต่อตำแหน่งหน้าที่หรือสถานภาพทางสังคมหากจะมีส่วนร่วม

3.6 การวัดการมีส่วนร่วม

แคสเปอร์สันและบริฟแบท (Kasperson & Breitba. 1974 : 36) ได้เสนอระดับการวัดการมีส่วนร่วมไว้ 3 ประการ คือ

1. การกระทำของแต่ละบุคคลมิได้เป็นการกระทำโดยกลุ่ม แต่การแสดงออกของบุคคลในกระบวนการการมีส่วนร่วมนั้น จะแสดงถึงค่านิยม การรับรู้และพฤติกรรมของแต่ละบุคคล กล่าวคือ กริยาที่ถือว่าการมีส่วนร่วมก็คือกริยาของแต่ละบุคคลที่มีต่อการแสดงผลของการกระทำนั้นโดยตรง

2. ความถี่ของกระทำซึ่งแสดงออกโดยการมีส่วนร่วมกระทำที่บ่อยครั้ง ระยะเวลาของกิจกรรมที่ยาวนาน หรือมีความผูกพันและมีแรงจูงใจในการกระทำ

3. คุณภาพของการเข้าร่วมพิจารณาจากผล และผลกระทบของการกระทำในเบื้องต้น เช่น ความรับผิดชอบการตัดสินใจ การเปิดกว้างยอมรับความสามารถยอมรับความคิดเห็นและมีการประเมินผล

เกณฑ์ที่ใช้วัดระดับการมีส่วนร่วมของประชาชน ซึ่งชาพิน (Chapin) (สมใจ เข้มเจริญ. 2531 : 14) ได้เสนอตัวชี้วัดระดับการมีส่วนร่วมของประชาชนทางสังคม โดยได้กำหนดระดับความสำคัญของการมีส่วนร่วมกิจกรรมไว้ดังนี้

1. การมีความสนใจและร่วมประชุม

2. การให้การสนับสนุนช่วยเหลือ

3. การเป็นสมาชิกและกรรมการ

4. การเป็นเจ้าของหน้าที่

ทั้งนี้จะดูจากลักษณะต่างๆ ที่แสดงออก คือ การเป็นสมาชิกกลุ่ม การเข้าร่วมกิจกรรมต่างๆ การบริจาคเงินทอง วัสดุสิ่งของและการเสียสละเวลา แรงงานเป็นสมาชิกของคณะกรรมการ และเป็นผู้ดำเนินการในกิจกรรมนั้น โดยตรง

จากแนวความคิดอันเกี่ยวกับลักษณะการมีส่วนร่วมดังกล่าวมาจะเห็นว่าลักษณะการมีส่วนร่วมของประชาชนในการกระทำกิจกรรมหนึ่งๆ ส่วนใหญ่จะมีความคล้ายคลึงกันไม่แตกต่างกันมากนัก

3.7 ข้อดีและข้อเสียของการให้ประชาชนมีส่วนร่วม

ข้อดีของการให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วม ปาริชาติ โชติยะและคณะ (นฤนาท พุทฺธิสง. 2541 : 21-22) สรุปได้ว่าการมีส่วนร่วมของประชาชนจะทำให้เกิดประโยชน์หลายประการ ดังนี้

1. ทำให้ได้ข้อมูลกว้างขวางและหลายแห่ง โดยเฉพาะข้อมูลที่ไม่อาจจะพิจารณาตีค่าเป็นตัวเลขได้ง่าย
2. ทำให้ประชาชนมีความเชื่อมั่นในหน่วยงานและการตัดสินใจของหน่วยงานนั้นมากขึ้น
3. ช่วยตรวจสอบการตัดสินใจของทั้งฝ่ายการเมืองและการบริหาร
4. เป็นการผลักดันให้หน่วยงานต่างๆ ต้องพิจารณาประเด็นผลกระทบให้กว้างขวางและรอบด้านมากขึ้น
5. ทำให้กิจกรรมต่างๆ ดำเนินไปด้วยความเรียบร้อยเมื่อได้รับความร่วมมือจากประชาชน
6. ประชาชนได้มีโอกาสแสดงความคิดเห็นในกิจกรรมต่างๆ
7. การมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นการผลักดันให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องในกิจกรรมนั้นๆ พิจารณาข้อดีข้อเสียในการดำเนินการต่างๆ มากขึ้น เพื่อให้เกิดประโยชน์มากที่สุดเกิดผลกระทบน้อยที่สุด

ข้อเสียของการให้ประชาชนมีส่วนร่วม ถึงแม้ว่าโดยทั่วไปแล้ว การเปิดโอกาสให้ประชาชนได้มีส่วนร่วมและมีการจัดการมีส่วนร่วมของประชาชนที่ดีย่อมก่อให้เกิดประโยชน์อย่างมาก แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้ว่าข้อเสียที่เกิดขึ้นนั้น ควรจะต้องนำมาพิจารณาด้วยเช่นกัน

การดำเนินงานโดยประชาชนจำนวนมากอาจก่อให้เกิดปัญหาและอุปสรรคต่อการปฏิบัติงานหลายประการ ในเรื่องนี้ นฤนาท พุทฺธิสง (2541 : 22) ได้สรุปว่า การมีส่วนร่วมของประชาชนอาจก่อให้เกิดผลเสียบางประการ คือ

1. ประเด็นที่กำลังพิจารณาอาจเกิดความสับสน เนื่องจากมีความหลากหลายมากเกินไปสาเหตุอาจเกิดจากผู้มีส่วนร่วมไม่มีความรู้ในเรื่องนั้น หรือรับรู้ข้อมูลที่คลาดเคลื่อนไม่ถูกต้อง
2. จากการเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมในโครงการพัฒนา อาจทำให้โครงการล่าช้ากว่ากำหนดและต้องเสียค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้น
3. มีแนวโน้มที่ประชาชนจะละเลยหรือให้ความสนใจน้อยลงเมื่อโครงการมีระยะยาวนานเกินไป

3.8 แนวนโยบายต่าง ๆ เกี่ยวกับการมีส่วนร่วมของประชาชน

การดำเนินงานในภาคประชาชนและภาคสังคม รัฐจะต้องให้การส่งเสริม ซึ่งมีทั้งที่เป็น ข้อกฎหมายและแนวนโยบาย มีสาระพอสรุปได้ ดังนี้

1. รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2550 ตามเจตนารมณ์ของรัฐธรรมนูญ ที่ให้ เสรีภาพของประชาชนให้เป็นที่ประจักษ์ชัดเจนยิ่งขึ้น สนับสนุนให้ประชาชนมีบทบาทและมีส่วนร่วม ในการปกครองและตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐอย่างเป็นรูปธรรมและมีสัมฤทธิ์ผล กำหนด กลไกสถาบันทางการเมืองทุกส่วน โดยเฉพาะฝ่ายนิติบัญญัติและฝ่ายบริหาร ให้มีคุณภาพและ ประสิทธิภาพตามวิถีการปกครองระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุขแบบ รัฐสภาได้กล่าวถึงการมีส่วนร่วมของประชาชนไว้หลายมาตรา ได้แก่ มาตรา 85 และมาตรา 159 - 161 กล่าวโดยสรุปได้ ดังนี้

โดยอาศัยมาตราดังกล่าวนี้บุคคลซึ่งรวมกันเป็นชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมองค์กรการปกครอง ท้องถิ่นย่อมมีสิทธิอนุรักษ์หรือฟื้นฟูจารีตประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น ศิลปะหรือวัฒนธรรมอันดี ของท้องถิ่นและชาติ และมีส่วนร่วมในการจัดการ การบำรุงรักษาและการใช้ประโยชน์จาก ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลและยั่งยืนร่วมกับรัฐ ทั้งนี้รัฐต้องเสริมสร้าง สนับสนุนให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการสงวนบำรุงรักษาและใช้ประโยชน์จากทรัพยากร และสิ่งแวดล้อม สารานุกรมเสรี (2553 : ออนไลน์)

2. พระราชบัญญัติส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม พ.ศ. 2535 ได้กล่าวถึงการมี ส่วนร่วมของประชาชนในการคุ้มครองและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมตามมาตราที่ 7 และมาตราที่ 8 สรุปได้ ดังนี้ เพื่อเป็นการสนับสนุนการมีส่วนร่วมของประชาชนใน การส่งเสริมและรักษาคุณภาพ สิ่งแวดล้อม ให้องค์กรเอกชนซึ่งมีฐานะเป็นนิติบุคคลตามกฎหมายไทย หรือกฎหมายต่างประเทศที่ มีกิจกรรมเกี่ยวข้องโดยตรงกับการคุ้มครองสิ่งแวดล้อม หรืออนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ และมีได้ มีวัตถุประสงค์ในทางการเมือง หรือมุ่งค้าหากำไรจากการประกอบกิจกรรมดังกล่าว มีสิทธิขอจดทะเบียนเป็นองค์กรเอกชนด้านการคุ้มครองสิ่งแวดล้อม และอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติต่อ กระทรวงวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยีและ สิ่งแวดล้อม ตามหลักเกณฑ์วิธีการและเงื่อนไขที่กำหนดใน กฎกระทรวง องค์กรเอกชนที่ได้จดทะเบียนแล้ว อาจได้รับการช่วยเหลือหรือได้รับการสนับสนุน จากทางราชการในเรื่อง การจัดให้มีอาสาสมัครเพื่อช่วยเหลือการปฏิบัติงานของเจ้าพนักงานตาม พระราชบัญญัตินี้ หรือตามกฎหมายอื่นที่เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม การประชาสัมพันธ์เผยแพร่ข้อมูลหรือข่าวสาร เพื่อสร้างจิตสำนึกของสาธารณชนที่ถูกต้องเกี่ยวกับการคุ้มครองสิ่งแวดล้อมและอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ การช่วยเหลือประชาชนในพื้นที่ใดพื้นที่ หนึ่ง ริเริ่มโครงการหรือกิจกรรม เพื่อคุ้มครองสิ่งแวดล้อมและอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่

นั้น การศึกษาวิจัยเกี่ยวกับการคุ้มครองสิ่งแวดล้อม และอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและเสนอแนะความคิดเห็นต่อรัฐบาลหรือส่วนราชการที่เกี่ยวข้อง การให้ความช่วยเหลือทางกฎหมายแก่ประชาชนผู้ได้รับอันตราย หรือความเสียหายจากภาวะมลพิษอันเกิดจากการรั่วไหลหรือแพร่กระจายของมลพิษ รวมทั้งเป็นผู้แทนในคดีที่มีการฟ้องร้องต่อศาลเพื่อเรียกร้องค่าสินไหมทดแทน หรือค่าเสียหายให้แก่ผู้ที่ได้รับอันตรายหรือความเสียหายนั้นด้วย

ในปี พ.ศ. 2545 ได้มีการปรับปรุงแบ่งส่วนราชการใหม่อีกครั้งหนึ่ง ทำให้กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อมได้ถูกโอนย้าย ไปสังกัดกระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และมีการทึงเพิ่มขึ้นในข้อที่ 3 คือส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนในการสงวน บำรุงรักษา และใช้ประโยชน์จากทรัพยากร ธรรมชาติสิ่งแวดล้อม และความหลากหลายทางชีวภาพอย่างสมดุลและยั่งยืน รวมทั้งเป็นศูนย์ป้องกันใกล้เกลี่ยกรณีพิพาทด้านสิ่งแวดล้อม (กรมส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม. 2546 : 4-5)

3. แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 10 (พ.ศ.2550 - 2554) ยุทธศาสตร์ที่ 5.5 การเสริมสร้างธรรมาภิบาลในการบริหารจัดการประเทศ มุ่งเสริมสร้างความเป็นธรรมในสังคมอย่างยั่งยืน ในข้อ (2) ว่าด้วยการเสริมสร้างความเข้มแข็งของภาคประชาชนให้สามารถเข้าร่วมในการบริหารจัดการประเทศ โดยส่งเสริมให้ประชาชนรวมตัวและรวมกลุ่มสร้างเครือข่ายการทำงานร่วมกันให้เข้มแข็ง ส่งเสริมให้เข้าถึงกระบวนการยุติธรรมอย่างเท่าเทียม และร่วมในกระบวนการบริหารจัดการประเทศให้เกิดความเป็นธรรมและความโปร่งใสในการพัฒนาประเทศ เสริมสร้างความเข้มแข็ง และสร้างเครือข่ายการทำงานของกลไกตรวจสอบภาคประชาชน เพื่อติดตามตรวจสอบการใช้อำนาจของภาครัฐได้อย่างเข้มแข็งมีประสิทธิภาพ (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. 2549 : ส) กล่าวโดยสรุปได้ดังนี้ รัฐได้กำหนดการฟื้นฟูและรักษาสภาพแวดล้อมของแหล่งท่องเที่ยวทางธรรมชาติ และแหล่งศิลปกรรมโบราณคดีเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน ตลอดจนป้องกันมิให้วัฒนธรรมอันดีงามของท้องถิ่นได้รับผลกระทบจากการท่องเที่ยว กำหนดเขตอนุรักษ์และเขตพัฒนาสำหรับแหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์และศิลปกรรมอย่างชัดเจน ให้องค์การปกครองส่วนท้องถิ่นมีส่วนร่วมในการกำหนดและควบคุมการก่อสร้างสิ่งอำนวยความสะดวก ที่ให้บริการแก่นักท่องเที่ยวอย่างเหมาะสม และสามารถจัดเก็บรายได้เพื่อใช้ในการฟื้นฟูอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรม และแหล่งท่องเที่ยวในท้องถิ่น ตลอดจนอนุรักษ์ ฟื้นฟู และสืบสานมรดกทางวัฒนธรรม เพื่อดำรงไว้ซึ่งวิถีชีวิตที่เป็นเอกลักษณ์ของสังคมไทย โดยสร้างค่านิยมให้ชุมชนเกิดความภาคภูมิใจในศิลปวัฒนธรรมของท้องถิ่นและมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ พัฒนาและสืบทอดวิถีชีวิตของชุมชนอย่างต่อเนื่อง

สรุปการมีส่วนร่วม หมายถึง การที่ประชาชนได้มีโอกาสพัฒนาความเป็นอยู่และอาชีพของตนเอง โดยเป็นผู้มีส่วนร่วมตั้งแต่เริ่มต้น คือ การร่วมคิด ร่วมรับรู้ ร่วมวางแผน ร่วมแก้ไขปัญหา ร่วมพัฒนา ร่วมประเมิน และร่วมรับผลประโยชน์ จะเห็นได้ว่าเป็นการมีส่วนร่วมทั้งทางกายและใจ ซึ่งจะมีผลดีต่อการพัฒนาตนเองของประชาชน และการที่ประชาชนจะมีส่วนร่วมนั้นขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายอย่าง ได้แก่ ปัจจัยภายในบุคคลคือความเชื่อ ความศรัทธาที่เกิดจากประสบการณ์ และการเรียนรู้ส่วนปัจจัยภายนอกคือการถูกชักจูงหรือถูกบังคับจากคนอื่น ที่สำคัญการทำประโยชน์ได้รู้ว่าการร่วมมือของเขาจะทำให้เขาได้ประโยชน์อะไรบ้างจะทำให้เกิดความรู้สึกพร้อมที่จะมีส่วนร่วมทั้งกายและใจ

4. แนวคิดเกี่ยวกับการจัดทำยุทธศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์โบราณสถาน

การจัดทำแผนยุทธศาสตร์ เป็นการจัดทำขึ้นเพื่อเป็นแนวทางในการบริหารงานทางด้านการจัดอนุรักษ์โบราณสถาน และให้ทุกส่วนงานที่เกี่ยวข้องดำเนินงานไปในทิศทางเดียวกัน สามารถบรรลุวิสัยทัศน์ที่กำหนดไว้ แผนยุทธศาสตร์เป็นแผนที่แสดงให้เห็นถึงวิสัยทัศน์ พันธกิจ และจุดมุ่งหมายการพัฒนาโบราณสถานในอนาคตที่มีความสอดคล้องกับสภาพปัญหา ศักยภาพของท้องถิ่นเป็นสำคัญ และยุทธศาสตร์ของกรมศิลปากร ฐานา บุญประวิตร (2007 : ออนไลน์) กล่าวตามความหมายแล้วยุทธศาสตร์ คือ สิ่งที่ต้องมีการทำเพื่อนำไปสู่ความสำเร็จ มีวิธีการจัดการที่เรียกว่าการบริหารยุทธศาสตร์ พสุ เตชะรินทร์ และคณะ (2549 : ออนไลน์) กล่าวไว้ว่า การจัดทำยุทธศาสตร์จะต้องตอบคำถามที่สำคัญ 4 ข้อ ดังนี้

1. ปัจจุบันองค์กรอยู่ตรงจุดไหน
2. ในอนาคตองค์กรต้องการไปสู่จุดไหน
3. องค์กรจะไปสู่จุดนั้นได้อย่างไร
4. องค์กรจะต้องปรับเปลี่ยนหรือทำอะไรบ้างเพื่อไปสู่จุดนั้น

การจัดทำยุทธศาสตร์ของหน่วยงานองค์กรต่างๆ นั้น หน่วยงานที่รับผิดชอบหรือผู้มีส่วนเกี่ยวข้องจำเป็นที่จะต้องเตรียมข้อมูลให้ดีในทุกประเด็น จากนั้นจึงดำเนินการจัดทำยุทธศาสตร์ซึ่งมีสิ่งที่จะทำให้ยุทธศาสตร์บรรลุผลดังรายละเอียดพอสังเขป ดังนี้

4.1 การวิเคราะห์ข้อมูลจัดทำยุทธศาสตร์

การวิเคราะห์ทางยุทธศาสตร์จะให้ทราบว่าปัจจัย หรือสถานะแวดล้อมภายใน และภายนอก มีการเปลี่ยนแปลงทางใด ทำให้องค์กรทรบถึงทรัพยากร (Resources) และความสามารถ (Capabilities) ต่างๆ ภายในองค์กร จุดแข็งหรือจุดอ่อนปัจจัยต่างๆ เหล่านี้จำเป็นสำหรับองค์กร

สำนักนโยบายและยุทธศาสตร์ กระทรวงยุติธรรม (2551 : ออนไลน์) กล่าวไว้ว่า เป็นข้อมูลพื้นฐานในการนำมาวิเคราะห์วางแผน โดยมีขั้นตอนดำเนินการ ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 การเตรียมข้อมูล

ขั้นตอนที่ 2 การวิเคราะห์ศักยภาพเพื่อประเมินสถานภาพการพัฒนาในปัจจุบัน

ขั้นตอนที่ 3 การจัดทำวิสัยทัศน์

ขั้นตอนที่ 4 การกำหนดพันธกิจ

ขั้นตอนที่ 5 กำหนดเป้าหมายการพัฒนา

ขั้นตอนที่ 6 กำหนดยุทธศาสตร์

ขั้นตอนที่ 7 การกำหนดเป้าหมายการพัฒนา

4.2 การวางแผนยุทธศาสตร์

การวางแผนยุทธศาสตร์ เป็นสิ่งที่ใช้กันแพร่หลายมากในกิจการด้านการทหาร ในด้านการศึกษาระดับอุดมศึกษา ในด้านการเมืองระหว่างประเทศและโดยเฉพาะในการบริหาร ในวงการธุรกิจเอกชนนั้นประสบความสำเร็จสูงมาก ปัจจุบันนี้การวางแผนแบบแผนกลยุทธ์ได้แพร่หลายเข้ามาในองค์กรต่าง ๆ มากขึ้น แต่คำที่นิยมใช้และที่ได้รับการยอมรับกันในวงราชการ (สำนักงานปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์. 2548 : ออนไลน์)

การวางแผนเน้นเป้าหมายระยะยาว การประเมินสภาพแวดล้อมทั้งภายในและภายนอกองค์กร เพื่อพิจารณาจุดอ่อน จุดแข็ง โอกาสและอุปสรรค หรือการประเมิน SWOT เพื่อนำไปสู่การกำหนดวิสัยทัศน์ และพันธกิจ เป้าประสงค์ขององค์กร และแผนงานโครงการ รองรับ รวมทั้งกำหนดตัวชี้วัดผลงาน KPI (Key performance indicator) เพื่อใช้ในการติดตามและประเมินผลงาน

4.3 การนำกลยุทธ์ไปสู่การปฏิบัติ

การนำกลยุทธ์ไปสู่การปฏิบัติซึ่งโดยปกติองค์กรต่างๆ ใช้คำว่า การวางแผนปฏิบัติการ (Action plan) โดยการแปลงกลยุทธ์ต่างๆ ที่จะนำไปบรรจุในแผนปฏิบัติการนั้น จะต้องคำนึงถึง “สิ่งที่อยากจะทำ” ซึ่งอยู่ในแผนกลยุทธ์แล้ว ก็ยังต้องคำนึงถึง “สิ่งที่ต้องทำ” กับองค์กรเพื่อให้องค์กรสามารถที่จะนำกลยุทธ์ไปปฏิบัติให้เกิดผลได้ด้วย สำหรับ “สิ่งที่ต้องทำ” เพื่อเตรียมองค์กรให้พร้อมสำหรับการนำกลยุทธ์ไปปฏิบัติ นั้น ปีณรส มาลากุล ณ อยุธยา (2551 : ออนไลน์) กล่าวว่า ประกอบด้วย ขั้นตอนต่างๆ ดังนี้

1. การวิเคราะห์กลยุทธ์เพื่อทราบถึงขอบเขตของผลกระทบของการปรับเปลี่ยนกลยุทธ์ที่จะมีส่วนต่างๆ ขององค์กร
2. การวิเคราะห์และปรับโครงสร้างองค์กร
3. การวิเคราะห์และปรับปรุงระบบงาน

4. การปรับการจัดอัตรากำลังคน
5. การพัฒนาทรัพยากรบุคคลในองค์กร
6. การพัฒนาวัฒนธรรมขององค์กร

4.4 การประเมินผลกลยุทธ์

การประเมินผลกลยุทธ์ เป็นขั้นตอนสุดท้ายของการบริหารเชิงกลยุทธ์ ซึ่งหมายถึงการตรวจสอบความก้าวหน้า ปัญหาอุปสรรค ตลอดจนความสำเร็จและล้มเหลวของโครงการกิจกรรมต่างๆ ของกลยุทธ์ วิธีการการติดตามประเมินผลนั้น เป็นการชี้วัดความสำเร็จที่กำหนดไว้ ตลอดจนให้การสนับสนุนแก่ผู้ปฏิบัติงานให้สามารถปฏิบัติงานตามกลยุทธ์ให้ได้ผลอย่างมีประสิทธิภาพ ได้แบ่งออกเป็น 4 มิติ ในเรื่อง Balanced Scorecard กฤษณี มหาวิทยาลัย (2546 : 28-33) กล่าวไว้ว่า มิติทั้ง 4 ด้านนั้น ได้แก่

มิติที่ 1 มิติด้านประสิทธิผล

มิติที่ 2 มิติด้านประสิทธิภาพของการปฏิบัติราชการ

มิติที่ 3 มิติด้านคุณภาพการให้บริการ

มิติที่ 4 มิติด้านการพัฒนาองค์กร

มิติมุมมองทุกด้านของ Balanced Scorecard จะมีวิสัยทัศน์และกลยุทธ์ขององค์กรเป็นศูนย์กลางในแต่ละด้านประกอบด้วย 4 องค์ประกอบ คือ

1. วัตถุประสงค์ (Objective) คือสิ่งที่องค์กรมุ่งหวังหรือต้องการที่จะบรรลุในแต่ละด้าน
2. ตัวชี้วัด (Key performance indicators) คือ ตัวชี้วัดของวัตถุประสงค์ในแต่ละด้าน และตัวชี้วัดเหล่านี้จะเป็นเครื่องมือที่ใช้ในการวัดว่าองค์กรบรรลุวัตถุประสงค์ในแต่ละด้านหรือไม่
3. เป้าหมาย (Target) คือ เป้าหมายหรือตัวเลขที่องค์กรต้องการจะบรรลุในตัวชี้วัดแต่ละประการ

4. แผนงาน โครงการหรือกิจกรรม (Initiatives) ที่องค์กรจะจัดทำเพื่อบรรลุเป้าหมายที่กำหนดขึ้น โดยในขั้นนี้ยังไม่ใช่แผนปฏิบัติการที่จะทำแต่เป็นเพียงแผนงาน โครงการหรือกิจกรรมเบื้องต้นที่ต้องทำเพื่อบรรลุเป้าหมายที่ต้องการ

สรุปว่า การจัดทำยุทธศาสตร์คือ การกำหนด ภารกิจ วัตถุประสงค์และเป้าหมายของการพัฒนาทั้งในระยะสั้นและระยะยาว จากนั้นจึงจะได้วางแผนจัดทำกิจกรรมต่างๆ เพื่อให้องค์กรสามารถดำเนินงานตามภารกิจและบรรลุถึงวัตถุประสงค์และเป้าหมายที่ได้ตั้งไว้

ดังนั้นแล้ว การพัฒนาจัดการอนุรักษ์โบราณสถานจำเป็นต้องมีการกำหนดวิสัยทัศน์ พันธกิจ ยุทธศาสตร์ของการพัฒนาให้เหมาะสมมีความเป็นไปได้ โดยสอดคล้องกับแผนการพัฒนา

ของกรมศิลปากรตลอดถึงกฎหมายระเบียบของท้องถิ่นที่เน้นถึงการมีส่วนร่วมของประชาชนอันถือได้ว่าจะเป็นกำลังเสริมอย่างดีอีกประการที่จะช่วยให้การพัฒนารุดหน้าไปได้

5. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ปิ่นรัชฎ์ กาญจนนัยจิติ และวิโรฒ ศรีสุโร (2551 : บทคัดย่อ) ศึกษาวิจัย เรื่อง การศึกษาเพื่อเสนอแนวความคิดในการอนุรักษ์ สิมพื้นบ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พบว่า กระบวนการจัดการ และขั้นตอนการอนุรักษ์ที่มีองค์มาจากส่วนท้องถิ่น โดยมีองค์กรจากภาควิชาการและภาครัฐสนับสนุน นอกจากนี้เพื่อส่งเสริมความต่อเนื่องและให้เป็นการอนุรักษ์ที่มีประสิทธิภาพ ควรจะมีนโยบายและมาตรการในการอนุรักษ์และสร้างแรงจูงใจในการอนุรักษ์

วิชชุดา หุ่นวิไล และคณะ (2547 : บทคัดย่อ) ศึกษาวิจัย เรื่อง รูปแบบทางสถาปัตยกรรมของอาคารโบราณสถานในสถาบันราชภัฏสวนสุนันทา พ.ศ. 2462-2475 กรณีศึกษา : อาคารพิสมัยพิมลสัทย์ (อาคาร 44). จากการวิจัย สรุปได้ว่า การเปลี่ยนแปลงระบบโครงสร้างอาคารในส่วนห้องบรรยายทั้งชั้นล่างและชั้นบน ซึ่งเกิดจากความต้องการปรับเปลี่ยนพื้นที่ใช้สอยอาคารเพื่อรองรับการขยายตัวด้านการศึกษา ประกอบกับการเสื่อมสภาพตามอายุการใช้งานของวัสดุอาคารและการขาดความรู้ความเข้าใจในการบูรณะซ่อมแซมอาคารที่ถูกต้องจึงทำให้รูปแบบทางสถาปัตยกรรมคิด

จूरिरत्न บัวแก้ว (2531 : บทคัดย่อ) ศึกษาวิจัย เรื่อง การสำรวจโบราณสถานเบื้องต้นเมืองปัตตานี : ศึกษาเฉพาะกรณีวังจะบังติกอ ผลการวิจัยพบว่า เมืองปัตตานีมีความสำคัญและมีคุณค่าในฐานะที่เป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ที่เกี่ยวเนื่องกับประวัติศาสตร์ส่วนกลาง ซึ่งมีผลช่วยเสริมให้ประวัติศาสตร์ชาติไทยสมบูรณ์ยิ่งขึ้น อีกประการหนึ่ง วังจะบังติกอเป็นทั้งที่ประทับและสถานที่ออกว่าราชการของเจ้าเมืองปัตตานีเชื้อสายกัณต์ จึงทำให้ขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรมของเมืองกัณต์เข้ามาเผยแพร่และผสมผสานกับวัฒนธรรมท้องถิ่นที่ยังคงสืบทอดต่อกันมา ศิลปกรรมของวังได้สะท้อนให้เห็นอิทธิพลของศิลปะและสถาปัตยกรรมของจีน ที่เข้ามาผสมผสานกับศิลปะของไทยมุสลิม จนกลายเป็นลักษณะเฉพาะของท้องถิ่นปัตตานี และยังเป็นสิ่งบ่งบอกถึงความสำคัญของเมืองปัตตานีในอดีต ด้วยเหตุนี้วังจะบังติกอจึงเป็น โบราณสถานที่สำคัญและมีคุณค่าต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองปัตตานี

สรุปงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โบราณสถานเป็นสิ่งสำคัญและมีคุณค่าต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น การอนุรักษ์โบราณสถานควรให้องค์กรและหน่วยงานเข้ามามีส่วนร่วม เพื่อบริการทางวิชาการ ควรมีการส่งเสริมการอนุรักษ์ให้มีประสิทธิภาพควรมีมาตรการที่ดี โบราณสถานจะเปลี่ยนคุณค่าจากประโยชน์ของการใช้สอยอีกทั้งการบูรณะซ่อมแซมอาคารที่ขาดความรู้ความเข้าใจทำให้รูปแบบทางสถาปัตยกรรม การอนุรักษ์โบราณสถานที่ดีควรศึกษาประวัติ

ของโบราณสถานให้ถูกต้องเพื่อการอนุรักษ์จะได้ไม่ผิดจากรูปแบบเดิม การอนุรักษ์ที่ดีควรมี
หลายๆ หน่วยงานองค์กรเข้ามามีส่วนร่วมเพื่อประโยชน์ในด้านวิชาการ งบประมาณ การดูแลรักษา

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาการอนุรักษ์โบราณสถานแบบมีส่วนร่วมที่ให้ทุกฝ่ายได้
ดำเนินการได้ภายใต้เงื่อนไขของกฎ ระเบียบที่เกี่ยวข้องต่างๆ จึงทำการวิจัย เรื่อง แนวทางการ
อนุรักษ์โบราณสถานแบบมีส่วนร่วมสำหรับวัดจุฬามณี ตำบลอ้อมก๊วย อำเภอโพนทอง จังหวัด
อ่างทอง